

BULLINGER HENRIK ÉS A MAGYAR REFORMÁCZIÓ.

I.

Bullinger Henrik zürichi antistes, közvetlen hivatásából folyó fontos és sokoldalú teendői mellett, a protestáns vallási mozgalnak hazáján és Németországon kívül is folyvást éber figyelemmel kísérte. Nevezetesen oly külföldi államokban, melyekben más vallás foglalt el uralkodó állást, fáradhatatlan kitartással minden rendelkezésére álló eszközt felhasznált arra, hogy hitsorsosainak s hitvallásának érdekeit megóvja s előmozdítsa. E végből mindenütt, a hol a reformáczió kisebb vagy nagyobb mértékben tért foglalt, létesített személyes összeköttetéseket s azokat gondosan fenntartotta. A barátaival s tisztelőivel való levelezések idejének tetemes részét vették igénybe. Ezeknek terjedelme már abból is kitűnik, hogy fennmaradt naplója szerint csupán az 1569-dik évben levél-írásra egy rizsma papírt fordított.

Hasonlókép terhes feladatot hárítottak reá a folyton növekedő számban jelentkezett idegen látogatók, kik őt Zürichben felkeresvén, tőle főleg szövevényes hittani kérdésekben kértek felvilágosítást. Ő mindenkit, — fejedelmi házak sarjait szintűgy, mint a szerény lelkészt és a vallási üldözés áldozatait, — egyforma vendégszerezettel fogadott és kiválmakait lehetőleg teljesítette, sőt a szorult állapotban levőket anyagi segélyben is részesítette.

Bullinger reformátori működésének leghathatósbb eszközét képezte ezenkívül írói munkássága, mely a legszélesebb körökben mindinkább fokozódó méltatásra talált. Így munkái Angolországban még akkor jelentek meg angol fordításban, midőn VIII. Henrik egyházának függetlenítése iránt első lépéseit tette. S Elliot Miklós, ki előzőleg több hónapon át Zürichben az antistesnél időzött, őt már 1539-ben értesíthette, hogy könyvei neki — más nemzetektől eltekintve — magában Angolországban, alig képzelhető mérvben, hírnevet és dicsőséget szereztek, a könyvvarusokat pedig meggazdagíták. Német-Alföldre nézve továbbá maga Bullingernek kiadója, Froschauer folyton erősítgette, hogy munkáiból sehol nem ad el annyit mint Német-Alföldön. Egy más forrás szerint pedig hollandi nyelvre fordított egyik pédikáció-gyűjteménye a biblia mellett a legked-

vesebb olvasmányt képezi. Szintén ily tartalmú nyilatkozatok érkeztek Olaszországból; jelesül Knight Tamás angol könyvtáros Velenczéből 1547-ben írt levelében felhossa, hogy Bullingernek a szentírást magyarázó munkái Olaszországban mindinkább nagyobb becsülésben részesülnek.

E rendkívüli sikerek nyitja abban keresendő, hogy a nagy tudományú és határozott meggyőződésű férfiú, mint ismételten hangsúlyozta, a szentírást magyarázatánál, és hittani kérdések fejtegetésénél, egyaránt a világosságra, egyszerűsége és következetes egyöntetűsége állandóan döntő súlyt helyezett.¹

Hogy Bullinger hazánkkal szemben is minden tekintetben ugyanoly áldozatkész érdeklődést tanúsított, mint az említett külföldi államok irányában: a rendelkezésünkre álló egykorú forrásokból világosan kitetszik.

Ezek szerint a zürichi reformátornak magyarországi hitsorsosaival való összeköttetése mintegy két évtizeddel az általa szerkesztett második helvét hitvallás elfogadása előtt vette kezdetét.

Ennek első nyomára ama tárgyalásokban akadtam, melyek a közte és hírneves genfi tisztára között létrejött, úgynevezett zürichi consensuszt megelőzték.

Tudvalevőleg Luthernek a helvétek ellen 1544-ben intézett utolsó szenvedélyes támadásával szemben, a mikor Zwinglit s Oekolompád-ot minden követőkkel s utódaikkal együtt egyenesen eretneknek bélyegezte, a védelem megírása Bullingernek jutott feladatául. Ő a védírással a következő év elején elkészülvén, munkája a közérdeklődést annyira felkeltette, hogy már az ez évi frankfurti tavaszi vásárkor a latin és német nyelven megjelent könyv minden példánya elkelt.

De Bullinger nem elégedett meg a pusztá negatívóval, hanem a több oldalról kifejezett óhajtások következtében, a vitás tételek iránti saját nézeteit a sakramentumokról írt s 1546-ban befejezett önálló értekezésbe foglalta össze, melynek egy kézirati másolatát megbírálás végett Genfbe Kalvinhoz is elküldötte. E fölött azután a két kiváló hittudós között minden egyes részletre kiterjedő s két évig elhúzódott levélváltás keletkezett, mely miután a még fennmaradt jelentéktelenebb nézeteltérések személyes eszmecsere útján kiegyenlítették, tökéletes egyetértésre vezetett.

Az írásbeli egyezmény közzététele különböző akadályoknál fogva csak az 1551-dik év kezdetén következett be. Időközben, nevezetesen még 1549-ben, két szerzője egyetértőleg a consensus tartalma iránt a titoktartás kikötése mellett több megbízható külföldi barátaik véleményét kérte ki, s kinyomatását csak a válaszok

¹ Bullinger életrajzi adatait, a mennyiben más forrásokat nem idézek, ismert életrajzaiból, nevezetesen Pestalozzi Károlynak Eberfeldben 1858-ban megjelent »Heinrich Bullinger. Leben und ausgewählte Schriften« című munkájából merítettem.

béérkezte után eszközölte. Midőn ekkor Bullinger a nyomtatvány egy példányát 1551. márczius 8-án kelt levele kapcsában atyai barátjának, a híres humanista *Vadianusnak* megküldötte: örvendezve emeli ki, hogy az egyezményt Angol-, Porosz-, Francia-, Olasz- s *Magyarországnak* több kitűnő férfja előzőleg látta és helyeselte.¹

Ez utóbbiak közül csak néhánynak ismerjük neveit. Nevezetesen tudjuk, hogy Bullinger különös súlyt helyezett a lengyel reformátor és kitűnő hittudós Laski Jánosnak kikért véleményére, kit sommás önéletrajzában barátai közé sorol. Ezen előkelő lengyel családból származó férfiú hazánkkal is összeköttetésben állott, és testvérének Laski Jeromosnak befolyása folytán, Zápolya Jánostól a veszprémi püspökséget nyerte. Ő azonban, jóllehet hazájában is magas egyházi méltóságokra emeltetett, külföldre költözvén, nyilvánosan a protestáns hitre tért át. Épen a kérdéses időben hagyta el keleti Frisiát, melyben a reformációt keresztülvitte s átment Angliába, hol menekült külföldi protestánsok számára Londonban több egyházat alapított. Innen keltek azután a consensusra vonatkozó válaszai.²

Kívüle meghallgatta még Bullinger angol barátai közül Laskinak londoni segédét, Utenhoviust, az utóbb vértanúságot szenvedett gloucesteri püspök Hoopert és a híres Jane Grey atyjának Henry Grey suffolki herczegnek bizalmas emberét, Traheron parlamenti tagot; míg Bucert, ekkoron cambridge-i tanárt, Calvin hívta fel nézeteinek közlésére.

Az átkutatott forrásokban azonban nem találtam elégséges támpontokat annak megállapítására, hogy e tekintetben a zürichi antistes Magyarországból kit tisztelt meg bizalmával, és a fennebbiekből csak annyit következtethetek, hogy az illető kérdéstevével már előzőleg szoros viszonyban állott, az, az országban tekintélyes állást foglalt el és a hittudományokban kellő jártassággal birt.³

¹ A schweiczi Sz. Gallenben 1484-ben született Joachim von Watt, írói nevén Vadianus, előbb a bécsi egyetemen a rhetorica tanára, majd rector és koszorúzott költő, miután ott magát az orvosi tudományokban is teljesen kiművelte, szülővárosába, St Gallenbe tért vissza, a hol mint orvos működött, majd polgármesternek választották. Mint iskolatársának, Zwinglinek buzgó híve, élénk részt vett a vallási mozgalmakban. Meghalt 1551-ben, kevéssel a fenebbi levél kelte után, a melynek vételénél már súlyosan beteg volt. L. Aschbach, Die Wiener Universität, II. 392—409. II.

² Laski (a Lasco) életrajzát adja a többi között Krasinszki, Geschichte . . . der Reformation in Polen 96—110 II. és Herold ismert Encyclopaediájában. ; ujabban Pascal »Jean de Lasco . . . Jon temps, sa vie, ses oeuvres . . . Paris 1894« című munkájában. Róka, Vitae Vesprimiensium praesulum 333 lapján tévesen azt állítja, hogy Izabella királyné nevezte ki őt veszprémi püspökké.

³ A »Corpus Reformatorum« című gyűjteményes munkának Calvin összes munkáit tartalmazó részében (Joannis Calvini opera quae supersunt omnia Volumen XII—XIV.) a consensusra vonatkozólag számos levél foglaltatik, melyek az előzetes tárgyalások mikénti lefolyását teljesen megvilágítják. Bullingernek

Azontúl és a század második felében Bullingernek a magyarországi reformációval való összeköttetésére nézve bővebb adatokat nyújtanak több hazánkfiának a zürichi városi levéltárban őrzött levelei, bár az adott válaszok teljesen hiányoznak, s a levelezések egyébkint is nyilván hézagosak.¹ Minthogy abban a helyzetben vagyok, hogy az észlelt hiányokat némileg pótolhatom: ezen, a szakkörök előtt különben rég ismert levelek tartalmával tájékoztatás végett bővebben kell foglalkoznom.

A legkorábbi levél Bécsből 1551-ik évi márczius hó 26-káról van keltezve. Írója Fejérthóy — mint maga mondja — arczról-arczra ugyan nem ismeri Bullingert, de szelleme és tanai előtte annyira ismeretesek, hogy ahányszor csak irataiban olvasgat, a mi pedig éjjel-nappal történik, vele személyesen vél társalogni. Más nemzetekről ezuttal hallgatva, főleg neki és munkáinak tulajdonítja, hogy a magyar nemzet az igaz keresztyén vallásra visszatért, Szintügy az ő érdeme, hogy most már nemcsak Magyarországnak török uralom alatt álló részeiben, hanem Thracziában, sőt Konstantinápolyban is hirdetik az evangéliumot. A tőle nyert jótéteményekért honfitársai nevében mély háláját jelenti ki, a melynek, ha lakhelyeik távolsága nem állana útjukban, másként is adnának kifejezést.

Folytatólag kiemeli Fejérthóy az üldözéseket, melyeknek azon prédikátorok ki vannak téve, kik a gyér számú pápista püspökök közvetlen uralma alatt levő helyeken működnek. Ők mind a mellett állomásaikat el nem hagyván, óhajtásaiknak is megfelel, midőn Bullingert felkéri, hogy úgy az üldözötteket, mint egyáltalán mindazon jó keresztyéneket, kik reá szorúlnak, az általa czélszerűnek találandó módon vigasztalással lássa el és a Jézus Krisztushoz való hitben megerősítve, kitartásra buzdítsa.

Majd áttér azokra a folyton megújuló esetekre, melyekben a törökök az ország határaiból mindkét nembeli keresztyéneket rabszolgákként elhurczolnak. Ekkép gyakran megtörténik, hogy míg az elrablott nő rabságban sínylik, a gyermekeit nevelni képtelen férj otthon másodszor nősül. Tanácsot kér tehát Bullingertől, hogy ily esetekben a lelkészek mit tegyenek, mert többször megtörtént már, hogy az első nő váratlanul visszatér és a férjet ennek visszafogadására, valamint a gyermekekkel időközben szintén megáldott második nevének elhagyására kellene kényszeríteni. Egy második kérdés, melyet a levél tartalmaz, arra irányul, hogy mit cselekedjenek az igaz keresztyének, a kik a városokban és falvakban vegyesen

Calvinhoz 1549. szeptember 20-án írt levele, melyben őt a Consensus elfogadása iránt addig tett lépésekről értesíti és a kinyomatás elhalasztását, nemkülömben külföldi barátainak meghallgatását javasolja, 1276. sz. a., — Laski válasza 1375. és 1432., — Bucer válasza 1240., — és Bullingernek Vadian-hoz írt levele 1461. sz. a. fordúlnak elő.

¹ Miscellanea Tugurina, II. Theil. II. Ausgabe Zürich 1723. (192—227 II.) — Eduardus Böhl, Confessio Helvetica, Vindobonae. 1866. (99—119 II.).

laknak a pápistákkal s onnan vagyonuk kockáztatása nélkül el nem távozhatnak? Szabad-e nekik az ily közös lakhelyen megmaradva amazok szertartásainak megvetésére szorítkozni? Erre nézve is kíván Feyérthóy felvilágosító utasítást, főleg a kevésbé művelt hívek érdekében, kiket a pápista püspökök és papjaik a kenyérnek a misében való imádására kötelezik, s kik ellenfeleik szofisztikus érveit nem képesek megdönteni.

Végül kéri a választ azon egyén útján, kit jelen sorai kézbesítésével megbízott. Ha pedig ez minden pontra nézve nem volna lehetséges, azt az óhaját fejezi ki, hogy a leveleket, melyeket a jövőben hozzá intézend, Geryo vagy Achilles augsburgi orvosok kezeihez származtassa.

Óriási elfoglaltsága daczára Bullinger a levélre nemcsak nyomban felelt, hanem Feyérthóynak egyszersmind megküldötte az általa kívánt oktató s buzdító iratot.

Kitűnik ez az utóbbinak 1551. október 10-én Bécsből kelt második leveléből, melyben meleg köszönetét fejezi ki a néhány nappal azelőtt kézhez vett levélsomagért. Egyúttal tolmácsolja azoknak háláját is, kik már olvasták, vagy még olvasandják Bullingernek ama nyilvánosságra szánt értekezését, melyet neki küldött lelkészeiknek, valamint a Magyarországon, Thracziában, Bulgáriában és Törökországban szétszór't többi keresztyéneknek az igaz hitben való megerősítése végett.

Az irat tartalma — mint folytatja — eloszlatta az ő kételeyeit is a pápistákkal való együttélésre nézve; minélfogva nyugodtabb lélekkel fog ezután közöttük tartózkodni, a nélkül hogy szertartásaikban részt venne. Az iránt pedig, mikép a misében a kenyeret imádni nem szabad, meggyőzte őt Bullinger *Sermones*-ének 5. decasa.¹ Nagyön óhajtotta volna, hogy a törökök által elrabolt férjes nők ügyében is tanácsot kapjon; de a mennyiben azt fontos okok megakadályozták, a felvilágosítást türelemmel kell bevárnia.

Mivel Bullinger tudni kívánja, kivel levelez: őszintén megmondja, hogy ő Ferdinánd király udvarában a magyar kancelláriának titkára, az egri püspök, mint kancellár mellett. Már gyermekkora óta vallja az igaz evangéliumot és a pápistaságot egyaránt gyűlölő több más társával együtt szeretne az udvartól megszabadúlni.

Ezután szokásosan ismerteti a hazában történeteket, kimentvén

¹ Bullinger prédikációjának 5-dik decasa mintegy hét hónappal eme levél kelte előtt jelent meg. Tárgyaira nézve a szerző Vadianhoz írt fennebbi levelében, kinek e munka egy példányát is megküldötte, ezt mondja: Mitto et quintum decadem Sermonum meorum de ecclesia Christi contra ecclesiam Antichristi, de ministerio, et ministris ecclesiae contra pseudoepiscopos, de oratione fidei ecclesiae contra superstitiones preces, de sacramentis in genere et specie, contra nundinatores. Spero in his, maxime sermonibus quatuor de sacramentis, me fecisse operae pretium, et peccatum suum intellecturos, qui nos damnant pro haereticis et sacramentariis ect. Dissero et de institutis ecclesiae varii sermone X.

közlésének rövidségét testi és lelki szenvedéseivel. A többi között felemlíti, hogy Erdély a császári ház uralma alá került, s most a törökök nagy sereggel készülnek oda betörni. Innen egyébként istenfélő s nyelvértő hittudósok a görögök-, thrákok- és lithvánoknak anyanyelvükön nyomtatott katekizmusokat küldtek. Törökországban maguk a törökök gyakran részt vesznek a keresztyén istentiszteletben, a miből következtetni lehet, hogy, ha időközben el nem pusztúlnak, nemsokára a keresztyén hitre át fognak térni. Valahányszor pedig keresztyén lelkészek pápista papokkal a török bírák és praefektusok előtt nyilvánosan vitatkoznak, a törökök mindig az evangélium mellett foglalnak állást. Bizonyítja ezt részben — úgy mond — Sztáray Mihálynak mellékelt levele, a ki Baranyamegyében, a 15 év óta török uralom alatt álló Laskón, a prédikátori tisztelet viseli.¹

Az illyr nyelvben jártas prédikátorokról azonban mindaddig nem írhat, míg ez iránt az illető földesurakkal nem beszélt.

Végül ragaszkodása jeléül néhány érmet és egy darab erdélyi terméсарanyat küldve, kéri Bullingert, üdvözölje nevében egyháza lelkészeit és tanárait, nevezetesen azokat, kiknek hozzá intézett üdvözlötet válasziratában tolmácsolá; viszont fogadja szívesen saját hitsorsosai és tisztársai, u. m. Tholnai Mátyás, Kerekes Sebestyén, Paludy Imre, erdélyi Lysth János és Stainperger Bódog hasonló üdvözlötét. Egy külön utóiratában ilykép emlékezik még meg Musentus Farkas berni lelkészről is, kit meghitt barátjának jelez, hozzá tévén, hogy neki rövid idő múlva szintén fog írni.²

E levelek tartalmából kitűnik, hogy Fehérthóy nemcsak belsőleg volt híve a protestáns vallásnak, hanem annak érdekeit tetteg is igyekezett előmozdítani s e végből úgy bel-, mint külföldi hitsorsosaival sokoldalú összeköttetéseket létesített. Mind a mellett sikerült neki a második levelében említett főnökének, Oláh Miklós kancellár, akkoron egri püspöknek személyes bizalmát is megnyerni. Legalább erre mutat az a körülmény, hogy az utóbbi még mint zágrábi püspök őt magával vitte Augsburgba, a hol Ferdinánd király követeként az 1547. s 1548-ban tartott birodalmi gyűlésben részt vett.³ Itt ismerkedhetett meg Feyérthóy a két orvossal, kiket Bullinger megbízottjaiként kijelöl.

¹ Sztáraynak ezen ismert levele is közzé van téve a *Miscellanea Tigurina* II. Theil, II. Ausgabe 200—201. lapjain. Egyébként Fehérthóy az utóbb említett tényről nem ennek, hanem Zigeriusnak később ismertetendő leveléből értesült.

² Musentus ekkor Bernben sajátlag theologiai tanár volt.

³ Nicolaus Mameranus, *Catalogus familiae totius aulae caesareae per expeditionem adversus inobedientes, usque Augustam Reticam: Omniumque Principum, Comitum, Baronum, Statuum, Ordinumque Imperii, et extra Imperium cum suis Consiliariis, et nobilibus ibidem in Comitibus Anno 1547 et 1548. praesentium. Coloniae apud Henricum Manerum 1550.* E ritka munka 44. és 45. lapjain olvassuk: Orator Regis Romanorum Nicolaus Olaus, Episcopus

A kancellárral nálánál még szorosabb viszonyban, sőt rokonságban állott, az általa protestáns érzelműnek jelzett hivataltársa, Joannes Lysth Transilvanus, ki nyilván egy és ugyanazon személy a későbbi püspök és kancellár Listi Jánossal. Ez egy erdélyi szász család ivadéka, nevezetesen Listi Kristóf szebeni szenátor fia lévén, eleinte Izabella királyné szolgálatában állott, s midőn Erdély Ferdinánd birtokába került, Oláh Miklós pártfogása folytán a magyar kancelláriában nyert mint titkár alkalmazást, a papi pályára pedig csak nejeinek, Oláh Lucreziának halála után lépett. Ezen összevágó adatokkal szemben az ugyanazonosság feltevését meg nem döntheti az a körülmény, hogy melléknevét Fehérthóy más ortografiával írja, minthogy e tekintetben ő maga, kortársai s utódai egymástól egyaránt eltértek. Szintén az sem érvényesülhet ellenérvül, hogy megbízható életírója, gr. Kemény József »A nagyköpcsényi Listi család . . .« című értekezésében a magyar kancelláriánál történt alkalmazásának első évét 1553-ra teszi, mert — mint Fehérthóy második levelében is felhossa — Erdélyt Ferdinánd már előbb foglalta el, ekként a gr. Kemény részéről idézett adatok nem zárják ki azt, hogy Listi János korábban ment át Ferdinánd szolgálatába.¹

Egyébként, tekintettel Erdély vallási viszonyaira, könnyen kimagyarázható, hogy az ifjú szász nyilvános pályája kezdetén a protestantizmushoz hajlott.

Mindenesetre sajtóságos világot vet a hazai állapotokra, hogy a reformáció leghatalmasabb ellenfelének közvetlen környezetében az általa tüzzel-vassal pusztított hitfelekezetnek számos buzgó tagja hivataloskodott. S nagyon valószínű, hogy e körülmény is befolyt az Oláh által megindított ellenreformáció eredménytelen voltára, a mire nézve bizonyítékul szolgálhatnak a gyakori esetek, melyekben a felső-magyarországi városok protestáns magistratusa a vallás dolgában ellenük legfelsőbb helyről elrendelt vizsgálat felől eleve értesültek.²

Zagrabiensis, Consiliarius regius et Regni Hungariae Cancellarius. Eius secretarius Johannes à Feyertho.

¹ Gr Kemény József értekezése megjelent az Uj Magyar Muzeum I. kötete 490—511. lapján. Ő is idézi Listi Sebestyénnek Denis által (Wiener Buchdruckergeschichte 523. sz. a.) leírt munkáját, melyet »Viennae, Idibus Augusti Anno 1553« kelettel »Joanni Listhio Transylvano Cibiniensi Secretario et Conservatori Hungariae Cancellariae« ajánlja. Ez utóbbi maga is családi nevét így, illetve »th«-val írja (Történelmi Tár. 1881. évf. 682., 685., 688., s 1879. évf. 673. sz.), de egykorú okiratokban már »Listius«-nak nevezetik, a mikép a »Magyar Mars« szerzője is annak előszavát aláírja. Ellenben a család egy 1627-diki Thurzó-féle okiratban »Lysthius«, I. Rákóczi Györgynek egy 1632-ik évi adomány-levelében pedig »Liszthius«-nak van nevezve.

² Például Eperjes tanácsa 1559. december 29-én tudtára adja Kassa városának, hogy titkos, de hiteles értesülése szerint, közelebb a vallás dolgában kiküldött vizsgálók a városokat szándékoznak meglepni. Jó lenne titkos összejövetelben a hitvallásuk iránt adandó választ egyetértőleg megállapítani. (Kassa városi levéltár.)

A mi Feyérthóy egyéb közléseit illeti: ő, úgy hiszem, az általa szóba hozott idegen nyelvű katekizmusok alatt azokat érti, a melyeknek egyike Szebenben 1544 körül czirill betűkkel, másika pedig Brassóban 1544. s ismét 1550-ben görög nyelven nyomtatásban jelent meg. Ellenben nyomtalanul enyészett el Bullingernek hozzá küldött hittani értekezése, mely hihetőleg nem is jött sajtó alá, hanem kéziratilag terjesztetett.¹

Hat évvel utóbb, 1557. október 26-dikán Huszár Gál ír Bécsből a zürichi antisteshez. Megkeresésének egyes részei feltűnő összhangzásban vannak Feyérthóy közléseivel. Ő újból felveti azt a kérdést, melyet emez a török rabságból visszatérő nőekkel szemben követendő eljárásra nézve eredmény nélkül megpendített. Szintügy erősíti, hogy többnyire Bullinger munkáit követik a magyar reformált egyházak s Feyérthóy ebbeli állítását csak annyiban egészíti ki, hogy Kálvin iratainak is hasonló hatására hivatkozik. Nemkülönben ő is szembe állítja a római katolikus részről szenvedett üldözésekkel a törökök rokonszenvét a protestáns lelkészekhez.

Mind a mellett nem tartom valószínűnek, hogy Huszár ismerte Feyérthóynak viszonyát Bullingerrel, mivel ezt különben levelében hallgatással nem mellőzi. Sőt ha figyelembe vesszük, az ő, mint óvári lelkésznek, kegyura Miksa főherczeg udvarával s egyáltalán a bécsi protestáns körökkel való összeköttetéseit: arra a következtetésre jutunk, hogy az elbetegesedett s a láthatárból eltűnt Feyérthóy előbb halt el, mint sem Huszár Óvárban megtelepedett.²

Egyébiránt a kérdéses közlések összhangzása természetes magyarázatát leli abban, hogy mindkét tudósító egyfelől közhajtásokat tolmácsol, másfelől általánosan ismert tényekről tanúskodik.

Ugyanis annak lehetővé tétele, hogy a törökök által rabságba hurczolt férfi, vagy nőnek hitvestársa újabb törvényes házasságba köthessen, már Hunyady Mátyás király gondjainak tárgyát képezte, ki e végből sógora arragoniai János bíbornok útján a kellő általános dispensatió engedélyezéseért a pápához folyamodott.³ S e nagyfontosságú kérdés azóta is folyton felszínen maradt. A mi továbbá Bullinger munkáinak méltatását illeti, a fennebbi levelekben ez iránt foglalt állítások bizonyára köztudomású tapasztalatokon alapúlnak s teljesen megfelelnek az észleleteknek, melyek az elől idézett nyilatkozatok szerint számos más államokban is tétettek. Sőt egy

¹ Szabó Károly. Régi Magyar Könyvtár II. 35. és 45. sz.

² Balogh Ferencz »A Magyar Protestáns Egyháztörténelem részletei« című munkájában (60. lap jegyzet) azt állítja, hogy Feyérthóy még több levelet is intézett Bullingerhez, de a forrást, a honnan állítását meríté, ki nem jelöli. Lampe is (Historia eccl. reform. 102. l.), midőn a Miscellanea Tigurina után Feyérthóy leveleiből idézeteket közöl, tévesen tesz oly értelmű megjegyzést, mintha a Miscellanea Feyérthóynak kettőnél több levelét tartalmazná.

³ Epistolae Mathiae Corvin, Cassoviae 1743. IV. R. XXVIII. level.

magát magyarországi, krasznai születésűnek valló hazánkfia Kálvinhoz 1561-dik évi Sz. István vértanú ünnepén Wittenbergből intézett levelében, melyet »Franciscus Caprophontes« álnévvel (s pedig a melléknévénél görög betűket használva) ír alá, Huszárral egyezőleg tanúskodik a felől, hogy az egész Magyarország Kálvin és a zürichi doktorok tekintélyére támaszkodik.¹ A török uralom alatt álló vidékekről érkezett oly hírek pedig, melyek szerint a törökök valószínűleg politikai okokból a Magyarország többi részein elnyomott vallás híveit a római katolikusoknál kedvezőbb elbánásban részesítik, a protestánsok részéről nagy előszeretettel terjesztettek, mint hitvallásuk szellemi hatásának bizonyítékai. Így Flacius Illyricus egy 1550-ben Magdeburgban »Ein schrifft, eines fromen Predigers aus der Türckey an Illyricum geschrieben, Darinnen angezeiget wird, wie es dort mit der Kirche und dem Evangelio zugehet« cím alatt kiadott röpirattal, előszava kíséretében közzéteszi, wittenbergi iskolatársának, Zigerius (Eszéki) Imrének a török kézben levő Tolnárról 1549. augusztus 3-án írt s ottani élményeit ismertető levelét. Ebben írója előadja, hogy a pápistákkal való viszálykodásaikban csudálatos módon a török urak, nevezetesen a kádik védelmében részesültek, s hogy a budai pasa nekik hitűknek, mint szerinte az egyedül igaz keresztyén, vallásnak szabad hirdetését még Budán is megengedte.² Ily értelmű tudósítással kedveskedik bizonyos Lusenius lengyel lelkész is Kálvin és hivataltársainak Krakkóból 1560. márczius 14-én hozzájuk intézett levelében, melyben a lengyel vallási viszonyok ismertetése után felhossa, hogy tudvalevőleg Magyarországbán a legtisztább egyházak a török uralom alatti részekben léteznek, s azoknak a törökök keresztény szerénységük miatt, szerfelett kedveznek.³

Huszár Gál szóban levő levelében Bullingernek még figyelmebe ajánlja, hogy egyházaik, jóllehet hitvallásuk egy és ugyanaz, szertartásaikban a lelkészi kar tekintélyének nem csekély csorbításával eltérnek egymástól. Miért az egyöntetűség elérése végett hathatósan kéri a zürichi antistest, hogy a saját egyházaikban az énekekre, nyilvános imákra, az úrvacsorára, a keresztségre, a házasságkötésre és a hitoktatásra nézve dívo szertartásokat valamely tudós férfival latin nyelven írassa le, s munkáját nekik nyomtatásban küldje meg. Intse meg továbbá Melanchtont, hogy az Úrvacsora szentsége iránti nézetét végre nyíltan fejezze ki és tegye közzé. Hallgatása nem csekély veszélyt hárított már Krisztus

¹ Calvin idézett munkáinak 14. kötetében 3669. sz. a.

² Ribini, Memorabilia Eccl. Aug. Confessionis (90—94. II.) e levelet deák nyelvre fordítva adja, meg nem említvén Flacius munkájának címét. Ez utóbbi előszavában felemlíti, hogy Zigerius hat év előtt jött Tolnárból, mint akkoron még iskolamester, Wittenbergbe s ott nála is tanult, de megbetegedven, egy év múlva hazájába visszatért. Hozzáteszi, hogy levele egy évig volt uton.

³ Calvini opera. Vol XVII. 3168. sz.

egyházaira. Végül megjegyzi, hogy a mit még ezenfelül tudatni kívánt, fiával, ifj. Bullinger Henrikkel közölte, adandó válaszáat pedig Hofhalter Rafael bécsi nyomdász útján kéri ki.

Éppen ekkor tudniillik, Bullingernek hasonnevű fia tanulmányainak befejezése végett Bécsben az egyetemet látogatta, a hol esetleges veszélyek kikerülése végett anyai családnevén »Adlischweiler Henrik«-nek iratta be magát. Innen a következő évben tért vissza Karinthián és a velencei tartományokon át hazájába.¹

E korszakba eshetik Macarius Józsefnek, Majláth Gábor nevelőjének, a keletet nélkülöző görög levele, ki a zürichi antistest székhelyén személyesen felkeresvén, nem győz hálálkodni az élvezett s még pénzajándékkal is tetézt vendégszeretetéért. Hallotta már egy igaz hitű férfitől, hogy a németországi tudósok közül a vendégszeretetre nézve őt illeti meg a pálma, a mit ezúttal magán is tapasztalt. Látogatásának célja volt — úgy mond — meggyőződni a felől: valljon áll-e az, a mit többen állítgatnak, hogy a zürichiek Krisztus testének és vérének osztogatásánál nem helyesen járnak el? Most pedig kéri Bullingert, hogy Krisztusnak a szent vacsorában jelenlétéről való nézeteit hitvallás alakjában írja meg neki, főleg azért, hogy az ezen hitelv miatt több magyar egyházban támadt zavart megszüntesse.²

Ide sorolhatom azt az érdekes tény, hogy az 1558-dik év tavaszán Bécsből Zürichbe Miksa főherczeg és cseh királynak két megbízottja érkezett. Az egyik egy hitszónok, valószínűleg a főherczegnek ismert udvari papja Pfauser, a másik egy ifjú, de tudományosan művelt gróf, Ferdinánd császárnak tanácsosa s mind a mellett a reformácziónak lelkes híve. Ez utóbbi céljául tűzte ki a protestáns egyházak megvizsgálását, beszélgetés közben pedig mindenkép kimutatni törekedett, hogy a helvétek és lutheránusok az úrvacsora kérdésében sajátlag ugyanazt vallják. Mindketten egyezően erősítették, hogy Miksa főherczeg az evangélikus vallásnak feltétlen híve és mindenkép óhajtja a bécsi egyházak reformáczióját.³

Egyébként hazánkfiai azontúl is felkeresték a helvét szövetség vezérlő városát és egyházának fejét. Így például Thuri

¹ V. ö. H. Heinrich Bullingers Patris Instructio an Heinrich Bullinger filium, da er von seinem Vatter A. 1553. an die Frömbde geschickte wor vorrden (Misc. Tigurina. III. Ausgabe) és Bullingernek távollevő fiához írt leveleit Pestalozzinál.

² Böhl, ki e görög nyelven írt levelet először adta ki, megjegyzi, hogy az a zürichi levéltárban 1563 kelt levelekkel egy kötetben található, a miből Balogh idézett munkájában következteti, hogy a levél csakugyan az utóbbi év körül kelt. E nézetet nem fogadhatnám el, mivel 1563-ban a zürichieknek úrvacsora-tanáról semmi kétség többé fenn nem foroghatott, s mivel nyilván e levélre is választ tartalmaz Bullingernek a következő fejezetben ismertetendő, hitvallás alakú értekezése.

³ Vermiliusnak Kálvinhoz Zürichből ápril 21-én intézett levele. (Calv. opera XVII. 2855. sz.)

Mátyás, utóbb debreczeni iskolamester, Bullinger tisztársához Wolfius-hoz 1568. márczius 28-án Wittenbergából írt levelében áradó szavakkal magasztalja az előzékeny és kegyes fogadtatást, melyben Bullinger és társai őket, tehát a levél íróját és kíséreit, Béza ajánlata folytán, előzőleg részesítették.¹

II.

Bullinger a különböző oldalról érvényesített kívánságoknak lehetőleg eleget tett.

Kétségen kívül az ő kezdeményezése folytán állította veje Lavater Lajos össze a zürichi egyház ritualéját, és azt az 1559-ik év elején »De ritibus et institutionibus ecclesie Tigurine« címmel adta ki nyomtatásban. E kiadás egyik okául előszavában egyenesen azt hozza fel, hogy többen egyházaikat tanaik állandósága, és ritusaik egyszerűsége miatt nagyra becsülik és e példa után saját egyházaikat akarják rendezni, ezeknek kíván tehát művével kedveskedni. A 33 fejezetre osztott munka utóbb számos kiadást ért.

Ezenfelül ugyanazon évben Bullinger maga a hit minden ágazataira kiterjedő rövid, de velős instructiot írt a magyar egyházak számára, mely szintén még 1559-ben jelent meg nyomtatásban.

Erről a munkáról nemcsak szerzőjének életrajzában sehol sem találók említést, hanem az tudommal egyházi történetíróink figyelmét is teljesen kikerülte.

Mindazonáltal sikerült egy szépen megtartott teljes példányát, melyet unikumnak kell tartanom, Fáy János könyvtárából megszereznem.²

Az A—F₈ signaturával ellátott, 43 számozatlan levélből álló 8-ad révét könyvecske pontos címe ez: »LIBELLUS. | Epistolaris, a pio et doctissi | -mo viro, Heynricho Bullin | -gero, Tygurine Ecclesiae in | Helvetia pastore fidelissimo | et vigilantissimo presis | et afflictis. Ecclesijs in | Hungaria, earüdemq; | Pastoribus et Mi- | nistris trans- | missus. (Három szívből álló vignette.) ANNO. DOMINI. — |. M. D. LIX.

A cím tulsó oldalán foglalt bevezetést egy magát meg nem nevező nyomdász intézi Magyarország és Erdély egyházainak lelkészeihez, kik Krisztust felismerik és benne élnek.

Felszólalása abból indul ki, hogy a babonaság rabszolgái folyton hántorgatják, hogy az evangélium művelőinél csudák nem észlelhetők, mely rágalommal Krisztus igazságát meggyengíteni törekednek. Ámde — folytatja — ha nem volnának vakok, minden nap láthatnának csudákat. Hisz csudálandó az, hogy Isten ezeket

¹ Miscellanea Tigurina II. Theil. II. Ausgabe. 209—213. II. Paksi ugyanott közölt azon levelében, melyet Simlerhez 1572. ápril 10-én intézett, Thurit debreczeni iskolamesternek nevezte.

² E példányt írta le Szabó Károly a R. M. Kvtár II. R. 80. sz. a.

a veszélyben forgott vidékeket annyi leghatalmasabb ellenség ellen, fejedelmeik oltalma alatt, megvédte. Ezt a nagy kegyességet nem magunknak, kiket végtelen bűnök terhelnek, hanem azon számos ájtatos és kiváló férfiaknak köszönhetjük, kiknek érettünk emelt szava Istennél becsben áll és kiknek számához jelen munkácska szerzője tartozik. Miért mi is az álomkórságot lerázva, kövessük a kegyes példákat. Legyünk hálásak az istenfélő férfiaknak irántunk tanusított gondoskodásáért és imádkozzunk az Istenhez, hogy sebeinket gyógyítsa.

Maga a szerző külön előszóban Isten kegyét és békét kívánva Magyarországon szétszórt szent egyházai lelkipásztorainak, hálát ad az Úrnak, mivel a magyarokat az Antikrisztus sötétségéből az igaz hit világosságára kivezette, s fohászodik hozzá, hogy miként országát köztünk megalapította, azt őrizze meg ama napig, melyben Krisztus eljön az ő dicsőségében itélni élők és holtak felett. Ez a nap, úgy látszik, nincs messze; legalább a próféták és apostolok jövendölései a világ végéről mind beteljesedtek egészen az igaz evangélium hirdetései.

Megértvén pedig a levelekből, melyeket Magyarországból a legjelesebb férfiktól kapott, hogy az Úr Krisztus evangéliumát a törökök által leigázott magyar földön, sőt magában Törökországban s Konstantinápolyban is hirdetik: maga szintén hozzá kívánt vallási fejtegetéseivel járulni ahhoz, hogy a hívek az Úr útján tovább haladassanak.

Mínhogy, mint hitsorsosaik tanúsítják, több jeles férfiak sürgetése következtében néhány év előtt egyházaik hasznára kiadott dolgozata elismerésbe részesült,¹ bizton reméli, hogy jelen iratát is a legszívesebben fogják fogadni. Az úr Jézus egyedüli királyuk és főpapjuk, engedje meg, hogy nekik elmondhassa, s ők magukba befogadják mindazt, a mi az Üdvözítő dicsőségére és saját lelkeik üdvösségére szolgál.

A munka külön számozatlan fejezetekre van osztva, melyek a következő címekkel bírnak: Kik a vallásújítók. A szakadás. Az igaz vallásosság minden megkívántatossága benn foglaltatik a szent írásban. A hagyományok. Az egyházi zsinatok és atyák tekintélye. Az országok és zsinatok hozzájárulása. Az Isten Krisztusban adományoz nekünk mindent, a mi az élethez és az üdvösséghez megkívántatik. Krisztus az egyház egyedüli tanító-mestere. Az igazulás. Mikép nyilvánul Krisztus élete és az igazság. Hit által fogadjuk Krisztust magunkba. Egyedül a hit által üdvözülünk. Harcolni kell Krisztusnak az egyházban megtartásáért. Hit, remény és szeretet. Az igazulás bűnbocsánatot és feloldást jelent. A jó cselekedetek. Minő gyümölcsökben nyilvánul az igaz hit. A Krisztus általi megváltás teljesnek tekintendő. Pápai búcsúk.

¹ E dolgozat alatt bizonyára azt érti, melyet Feyérthóy kérelmére neki 1551-ben megküldött.

Szentelt víz. A mise. A purgatorium. Krisztus híveinek közbenjárója. A szentek segítségül hívása, tisztelete, csudái. Az isteni tisztelet. A bálványok. Az egyház nem terhelhető feles számú szertartásokkal. A könyörgések. Énekek és horák. A jótékonyosság. A szentségek. A keresztség. Az úrvacsora. A szentségek kiszolgáltatásának szertartásai. A keresztény hit az egy Krisztusban talál és keres mindent. Eretnekek és eretnekség. Az Antikrisztus. Szabad-e hitetlenek közt lakni. Buzdítás az állhatatosságra és türelemre.

Bullinger, midőn jelen értekezését írta, teljesen tájékozva lehetett a súlyos veszélyek felől, melyekkel hazánkban az ellenreformáció hatalma a protestánsok mindegyik árnyalatát egyaránt fenyegette. Kétségtelenül ezért mellőzi teljesen a vitapontokat, melyek a két protestáns hitfelekezetek között felmerültek, és polemikus támadásait csakis a római katolikus egyház szabványai ellen intézi. Egyébként értekezése úgy szerkezet, mint tartalom tekintetében mindazon jeles tulajdonokat tűnteti föl, melyek, mint fennebb igazoltam, írói népszerűségét számos más államban is előidézték. Szokása szerint itt szintén minden felállított hit-tételt a szent-írásból való lánczolatossal idézésekkel bizonyítja. S irálya oly tömör, hogy fejtegetéseinek lényegét sem lehetne jóformán másképp, mint a szöveg szó szerinti fordításával kellően ismertetni. Miért ezúttal csupán annak megkísérlésére szorítkozom, hogy eszme-menetét nagy vonásokban futtintsem.

Mindenekelőtt foglalkozik a szerző a vallási újítás s az elszakadás vádjával, mint a melylyel őket ellenfeleik úgy náluk, mint Magyarországon első sorban gyanúsítják. Mindenki tudja azonban, — úgy mond — hogy újítóknak csak azok tekinthetők, kik a Krisztus és az apostolok által hirdetett tant ujjal és mással vegyítik, vagy is a kik meg nem elégedve azzal a tannal, melyet a szentírási könyvek az utókor számára fenntartottak, azokban nem foglalt és azokkal meg nem egyeztethető dogmákat és szertartásokat önkényesen koholnak. Az ilyenektől pedig Pál apostol elrendeli a szakadást. Ők tehát midőn a pápistáktól a miatt, hogy néhány századdal az apostolok halála után új dogmákat és szertartásokat hoztak be, elszakadának, az apostol parancsait követték, a miért csak dicséret s nem gáncs illeti őket. Egyébként az apostol előre is megjósolta azt, hogy a jövő időkben többen el fognak térni az igaz hittől, hallgatván a démonok tanítására és ezekkel szemben is tanácsolja a tőlük való elszakadást, valamint a szentírásból való szigorú ragaszkodást, mely megtanít, hogy lehet üdvözülni a hit által.

Innen kiindulva szerző bizonyítani kívánja, hogy a szentírás az igaz hitnek egyedüli forrása. S ismét Sz. Pál szavaival czáfolgatja azt az ellenvetést, mintha a szentírásban nem volna meg minden, a mi az üdvösséghez és az egyház tökéletes szervezetéhez megkívántatik, hogy tehát ezért a szentírás hiányainak pótlása

végezt hagyományokhoz és az egyház intézkedéseihez kellene folyamodni.

Ily alapon s hasonló módon taglaltatnak a jelzett külön fejezetekben az állítólagos apostoli hagyományok, melyek szájról szájra mentek volna át írásba foglalás nélkül, valamint ama következtetések, melyek az ellenzet mellett az egyház tekintélyéből, a zsinatok határozataiból és számos országok hozzájárulásából levonatnak. Érvelései közben kiemeli a szerző, hogy bizonyára régiebbek és szentebbek Isten prófétái és Krisztus apostolai, mint az összes lefolyt századok atyái, doktorai s püspökei. A mennyiben pedig ellenfeleik Francia-, Spanyol-, Olasz- s Németország továbbá Lengyelország nagy részének hozzájárulására hivatkoznak, megjegyzi, hogy az egy Sz. Pál térítő munkája több országot hódított meg az igaz hitnek.

Ugyancsak a szentírás döntő fontosságának kimutatását célozzák a következő folytatólagos érvelések. Az Isten, ki minden jónak egyedüli kútfeje, s előttünk fiában nyilatkozik, erre ruházta az életet, az üdvösséget minden tekintetben, a mely isteni kegyelmek megnyerésére tehát más nem kívántatik, mint hogy az Isten fiát igaz hittel szívünkbe fogadjuk. Ez, mint a világ világossága, ki Isten országának és az írásoknak titkait előttünk feltárta, egyházunk egyetlen mestere. Ő magyarázta nekünk a prófétákat és küldte az apostolokat, kik pedig határozottan kijelentik, hogy más nem tanítanak, mint a mi a törvényben és prófétákban le van téve. Maga az isteni mester is ajánlja a szentírást, mint oly forrást, melyből üdvösségünket megtanuljuk, mondván: Vizsgáljátok a szent iratokat, azok tesznek bizonyosságot rólam. Az Isten fia a próféták és apostolok mellett tehát más doktorok tanításának csak annyiban lehet helye, a mennyiben a szentírást helyesen magyarázzák, vagy az eretnekséget czáfolják és érveiket a szentírásból merítik.

Mindezek nyomán a szerző többrendű kapcsolatos fejezetekben érdekesen s kimerítően fejtegeti a megigazulás sarkalatos tanát, továbbá kiterjeszkedik a hit, szeretet és remény fogalmának meghatározására s a jó cselekedetek beszámításának kérdésére. Érveléseinek eredménye a következő tételekben pontosítható össze:

Nem saját érdemeink, hanem a keresztre feszített és halottaiból feltámadott Krisztus érdemei folytán szabadulunk meg bűneinktől és a pokol büntetéseitől, — leszünk Isten fiaivá, és minden adományainak s az örök életnek hagyományosaivá. A hit által vagyunk közösségben Krisztussal és részesülünk érdemeiben, úgy hogy csak a hit üdvözít, nem pedig a cselekedetek. Valamint azonban a nap heve elválaszthatatlan a fénytől, de nem ez, hanem amaz melegíti a földet: ép úgy a hit mindig párosul a szeretettel és jó cselekedetekkel, de nem ezek útján nyerjük meg az üdvösséget, hanem egyedül a hit üdvözít. Ekkép az abszolutiót s bűnbocsánatot jelentő megigazulásra a jó cselekedetek részben sem

birnak befolyással, jöllehet azok is, a mennyiben a hitből erednek, az Isten kegyelmének tulajdoníthatók és az Isten által nyujtott jutalomban részesülnek.

Ezután áttér a szerző arra a tételre, hogy az emberi nem megváltásának műve Krisztus kínszenvedése és halála által teljesen befejeztetett, s ebből következteti, hogy ellenfeleiknek a szentelt vízről, a búcsúról, a miséről s a purgatóriumról szóló tanaik elvetendők. Elhomályosítják ezek Krisztusnak kínszenvedésein alapuló érdemeit s tévútra vezetik az azokban hívő egyszerűbb emberek elméjét.

De Krisztus, mint folytatólag kifejtetik, egyszersmind az egyetlen közbenjáró Isten és a hívő emberek közt, mert ő egyedül Isten és ember egy személyben, s mint Isten közösségben van mennyei atyjával, míg emberi természeténél fogva összefügg az emberi nemmel. Minthogy pedig a mindkét részzel való illetén közösség a közbenjárás sikeréhez szükséges, valamint az is megkívántatik, hogy a közbenjáró ismerje az összes emberek szíveit, s akarja és tudja üdvösségüket kieszközölni: ennél fogva az Isten és az emberek közötti közbenjárás hatalma semminemű teremtménynek sem tulajdonítható. Következésképp meg nem engedhető a szenteknek segítségül hívása és imádása, bár ők érdemeikért dicséretben és kiváló tiszteletben részesítendők, mint Istennek oly választott közegei, melyek a hitnek a földön szolgáltak és most boldogok lévén, az Istennel az égben kormányoznak. Ők maguk is csodáikat az Istennek tulajdonítják és egyedül az Istent hirdetik imádandónak és segítségül hívandónak.

A következő fejezetekben is megtámadtatnak a római katolikusok oly egyházi szertartásaiért s intézményeikért, melyeket a reformáció eltörölt. A mi nevezetesen a szentségeket illeti, szerző kimutatni kívánja, hogy csak két, Istentől rendelt szentség van, u. m. a keresztesítés s az úrvacsora; ellenben a többi állítólagos szentségek az apostolok írásba foglalt hagyományát nem képezvén, ilyeneknek nem tekinthetők, hanem az egyházban vallásosan megőrzendők s annak szervezetéhez tartozó szent intézményeket képeznek.

E helyen az úrvacsora szentsége így definiáltatik.

Az úr vacsorája Krisztus Urunk testének feláldozásával és vérenek kiontásával eszközlött megváltásunk fényes bizonyítéka és a Krisztus és köztünk keletkezett kölcsönös közösség megpecsételése. Ugyanis ő testével táplál és vérelvel itat bennünket az életre, mi pedig léleekben és hitben veszszük azokat az életre, hálát adván ily nagy jótéteményért szabadítóknak, magasztalván kegyességét és frigyessülvén a szentségben részesülés által Krisztusban való összes testvéreinkkel.

Miután Bullinger még, hivatkozva az előrebocsátottakra, testvéreit buzdítja, hogy Krisztust igaz hittel örökösen lelkükben megőrizzék, miután továbbá az eretnokség vádja ellen tiltakoznék:

az utolsó fejezetben újból tárgyalja azt a kérdést: vajon szabad-e hitetlenek között lakni? — a melyet t. i. Feyérthói előlídezett első levelében felvetett, s melyre második levele szerint már választ is kapott.

A felelet úgy szól, hogy a keresztényeknek szabad pápisták, zsidók és törökök közt lakniok. Hisz az első keresztények az apostolok idejében a pogány rómaiak között, a zsidók pedig a fogságban az assyrok és babyloniak között éltek. Sőt imádkozni is kell a pápistákért és törökökért, valamint azok, kiket az Isten a törökök hatalma alá adott, ne csellel és lázadással, hanem jó tettekkel és erényekkel igyekezzenek nyugalmat szerezni maguknak. A keresztények el lévén fajúlva, a törökök ép úgy az isteni akarat eszközei, mint voltak az assyrok, babiloniak, perzsák és médek a választott néppel szemben.

De ha szabad is más hitűek közt élni: ezeknek szertartásaiban részt venni nem szabad. Világosan mondja az Úr: A ki az emberek előtt mellettem vall, a mellett vallok én is mennyei atyám előtt. S a ki engem megtagad az emberek előtt, megtagadom én azt atyám előtt. Különben e kérdésről bőven és helyesen írt szeretett és tisztelendő testvére Kálvin János genfi lelki pásztor.

Az utolsó fejezetben a szerző meleg szavakkal apostrofálja a híveket a kitartásra és türelemre buzdítja. Ha ezen tiszta hitvallásért — úgy mond — üldözésnek vagy halálnak lennének kitéve, gondolják meg, hogy ezt az üdvözítő előre mondotta szent evangéliumában és ígért a szenvedésekért örök boldogságot. Legnagyobb boldogságnak tekinthető tehát a Krisztussal és a szentekkel a keresztben való egyesülés a jelen században, mert ebből következik a velük dicsőségben való egyesülés a jövő század alatt. A híveknek üldözői azon testület tagjai, mely azelőtt Krisztust, a prófétákat, az apostolokat és a martyrokat megtámadta, maguk a hívek pedig az ilykép üldözöttek testvérei. Hajdan a farizeusok, a papok és a magukat isten választott népének tartó zsidók üldözték a szenteket, míg most ugyanazt a szerepet játszik a püspökök, papok és szerzetesek, kik ellenük a fejedelmeket is felingerlik. De istentől ki van szabva a határ, melyen túl nem haladhatnak. Mert él az, ki eljövendő leszen ítélni élők és halottak felett, örökös tűzre kárhoztatandó egyháza ellenségeit, az égi örömökbe kísérendő saját híveit.

A levél záradéka így szól: *Salutate fratres, qui sunt in Tracia, et apud gentes vicinas. Salutant vos in Christo Sancti, qui apud nos sunt, omnes. Orate pro nobis Dominum. Gratia Domini nostri Jesu Christi, et consolatio Sancti Spiritus, sit vobiscum semper. Datae Tyguri in Helvetia Anno Domini. 1559.*

Ez a nyomtatvány, mint láttuk, nélkülözi a nyomdahely és a nyomdász megjelölését. Tekintettel azonban a címlelapon alkal-

mazott nyomdászati jelvényre és a typosok ugyanazonosságára, kétséget nem szenvedhet, hogy a könyvecske a kolozsvári nyomdából került ki, bevezetését pedig bizonyára Heltai Gáspár írta, ki e nyomdát épen az 1559-ik évben vette vissza Hofgrefftől.

Mindazonáltal azt a kérdést illetőleg: mikép jutott a munka kézírata ama nyomdába; csak kombinációra vagyunk utalva. Mert semmi nyoma sincs annak, hogy Bullinger Heltaival akár közvetlenül, akár közvetve összeköttetésben állott. Sőt naplójegyzetei V. cikkében, melyben a Gessner-féle katalogus kiegészítésül az 1545-től 1560-ig nyomtatásban megjelent összes munkáit maga sorolja fel, jelen dolgozat egyáltalán nem fordul elő, hanem csak a következő három más munkája van mint olyan felemlítve, melyeket az 1559-dik évben kinyomatott, úgy mint: *Contra Articulos inquisitionis Bavaricae, Catechesis pro adultioribus, s In Jeremiam conciones 44.*¹ E mellett figyelembe veendő, hogy a *Libellus epistolaris*, czíme szerint, csak a magyarországi egyházak számára iratott, s csupán Heltai intézte ajánlólevelét egyszersmind az erdélyiekhez.

Ekkép alig hihető, hogy Bullinger, kinek székhelyén nyomda létezett s közelében lévő más nyomdák is állottak rendelkezésre, kérdéses iratát a távol fekvő Kolozsvárra küldte volna kiadás végett; sőt valószínű, hogy e felől tudomással sem bírt. A kinyomatás eszközését Huszár Gál reformatori buzgóságának vélem tulajdonítani. E feltevést okadatozza a Bullingerrel ugyanazon időben létesített előzetes összeköttetésén felül, főleg 1560-ik évi január 10-én Kassa város tanácsához írt levele, a melynek kapcsában nekik eme munkának négy példányával megjelenése után azonnal ujdonságkép kedveskedik.²

Hogy Huszár a nyomtatást nem saját nyomdájában vette fogatba: ennek oka lehetett egyfelől elfoglaltsága Sztárai színjátékának kinyomásával, másfelől I. Ferdinánd királynak Oláh Miklós ellenjegyzése mellett hozzá 1558. november 1-én menesztett szigorú rendelete, melylyel őt a legsúlyosabb büntetés terhe alatt tiltá el a könyvnyomtatástól.³

RÁTII GYÖRGY.

¹ Vita Henrici Bullingeri usque ad annum 1560. ab ipso velut primis lineis et tumulariae, ut videtur, designata. (Miscellanea Tigurina. III. Ausgabe. Zürich 1722.)

² Huszár Gál a kassai levéltárban őrzött fenti levelét, melyben a felajánlott magyar prédikatori állás elfogadása iránt nyilatkozik, így fejezi be: »Scripsit Henrycus Bullingerus Tygurinae ecclesiae minister institutionem christianae fidei ad oppressas Hungariae ecclesias; eius libelli exemplaria quattuor misi etiam vobis.

³ E rendelet egykorú másolata a bécsi állami levéltárban, kívül czímezve: Discreto Gallo presbytero in Owar commoranti, fideli nobis dilecto.

